

tanulmány

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Kosztolányi nyelvszemlélete

1930. július 16-án közölte a *Nyugat* „A magyar nyelv helye a földgolyón” címmel azt a nyílt levelet, amelyet Kosztolányi Antoine Meilletehhez intézett. Az 1866-ban született francia tudós évtizedekig a Collège de France tanára volt. *Les langues dans l'Europe nouvelle* című könyvét először 1918-ban adták ki. A magyar költő a tíz évvel későbbi kiadást olvasta, mely a szerző egyik tanítványának az európai nyelvekről készített számszerű kimutatásával együtt jelent meg.

Aurélien Sauvageot azt állította a *Souvenirs de ma vie hongroise* lapjain, hogy Kosztolányi „elégé rosszul értelmezte, amit Meillet írt” (Budapest: Corvina, 1988, 156.). Ezt a kifogást nem tudom elfogadni. Személyes indítéka érthető, hiszen Sauvageot Meillet tanítványa volt, és saját beismerése szerint még kéziratban olvasta művét, sőt tanárja rá bízta az első kiadás levonatának kijavítását. A könyv politikai célzatát nehéz volna tagadni. Az első világháború vesztes államaiban hivatalos nyelveknek és kultúráknak elmarasztalása csakis így magyarázható. Természetesen a könyv számos részlete elárulja, hogy szerzője az összehasonlító nyelvtudomány kiemelkedő, eredeti művelője volt. Saussure közeli barátjaként és vele majdnem egyenrangú pályatársaként vonult be a tudománytörténetbe. Elismertségére jellemző, hogy még a *Petit Larousse* is számon tartja, pedig e kézikönyvben érthető módon nagyon kevés nyelvész szerepel.

Ha összevetjük szóban forgó munkáját a vele foglalkozó röpirattal, nyomban kitűnik, hogy Kosztolányi pontosan fordította az idézeteket és nem a szövegből kiragadott részletekre utalt. Számtalan más hivatkozással is bizonyíthatta volna állításait. Némely esetekben még ki is hagyta az olyan mondatokat, amelyek a legdurvábban sértették. Egyik idézetének elejéről például mellőzte az Osztrák-Magyar Monarchia népeire vonatkozó kitétel: „Valójában mindegyik nemzetiségnek nyelve van annyira nemes, sőt még nemesebb is, mint a magyar” (Paris: Payot, 1928, 208.). E mondat után a szlovák nyitja a példák sorát, amit Kosztolányi szintén elhallgatott.

Meillet zavarónak és megszüntetendőnek vélte a nyelvi sokféleséget. Az értelemre hivatkozva emelte magasra a nyelvi egyetemesség érvényét, és a saját anyanyelvében látta ennek legtökéletesebb megtestesülését. A második kiadás előszavában így érvelt: „a nyelvek között még kevésbé van egyenlőség, mint a népek körében: a francia nyelv intellektuális és társadalmi értéke nem azonos mértékű a bretonnal vagy a baszkokkal” (uo., XII.).

Milyen vádakkal illette Kosztolányi Meillet könyvét, és indokolhatók-e kifogásai? A költő azt vetette a nyelvtudós szemére, hogy lebecsüli a jelentő fontosságát. Meillet könyvének hatására nem változtatta meg, de némileg pontosította fölfogását. 1906-ban még jövőt jósolt az eszperantónak a *Budapesti Napló* hasábjain, 1933-ban viszont már cikket írt a műnyelvek ellen a *Pesti Hírlap*ba, azt hangoztatván, hogy éppen a nyelv elidegeníthetetlen lényege, az emlékezet hiányzik belőlük. A nyelvész C. G. Ogden „Basic English” nevű próbálkozását és az eszperantót ugyanazzal az indokkal utasította el, mint később Wittgenstein: „Eszperantó. Az undor érzése, mikor *kitalált* szót kitalált toldalékokkal mondunk ki. A szó hideg, mellékértelem nélküli s mégis a 'nyelv' szerepében tetszeleg (*Vermischte Bemerkungen*. Chicago: The University of Chicago Press, 1984, 52.).

Meillet rangsorolta a nyelveket, Kosztolányi a teljes egyenlőségüket hirdette. „Össze nem mérhető egységeket nem lehet összemérni” — jegyezte meg 1934-ben („Nyelvünk ügye”. In: *Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi, 1990, 253.). Meillet-vel szöges ellentétben szerves képződménynek tekintette a nyelvet, és ebből arra következtetett, hogy „nincs, nem volt, nem lehet 'barbár' nyelv” („A magyar nyelv helye a földgolyón”. In: *Nyelv és lélek*, 96.), sőt egyenesen azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a nyelvek egyenrangúságába vetett hit elválaszthatatlan a szabadelvűségtől.

„Számítási alapigazságok megítélésénél az emberi elme csodálatos egyöntetűséget tanúsít. Ez a nyelvek területén megszűnik” — olvasható a *Pesti Hírlap Nyelvőre* című kiadvány „Használati utasítás”-ában (Budapest: Légrády Testvérek, én., 6.). Ez az álláspont összeegyeztethetlen azzal a Locke és Leibniz által képviselt véleménnyel, mely szerint a gondolat elsődleges a nyelvhez képest. A nyelvi egyetemességének még azzal az eszményével is szemben áll, amelyet Saussure képviselt, kiről megállapították, hogy nyelvszemlélete klasszicistának mondható, hiszen Condillacnak, nem pedig Friedrich Schlegelnek vagy akár Goethének az örökségét képviselte (Tzvetan Todorov: *Théories du symbole*. Paris: Seuil, 1977, 338.).

Kosztolányi nyelvszemléletét viszont éppen a romantikusokétól lehet származtatni. Idegennek érezte magától az Arisztotelész vagy akár Augustinus nevével is fémjelvezhető jeleméleti hagyományt, amennyiben kizárta annak a lehetőségét, hogy létezik a különböző nyelvekhez képest elsődleges jelentés. Augustinus úgy vélekedett, hogy a szavak és a gondolatok között önkényes, megállapodásszerű, a gondolatok és a dolgok között ellenben egyetemes és természetes a kapcsolat. Kosztolányi felfogása a romantikusokéhoz állt közelebb, akik „Urfaktum”-nak fogadták el a nyelvet — akár Istentől eredezették, mint Hamman, akár az ember elmélkedő képességének, a

„Besonnenheit”-nek forrásával azonosították, mint Herder, akár a nemzeti „Geist”-ből eredeztették, mint Wilhelm von Humboldt. A romantikus szemlélet készítette az *Esti Kornél* szerzőjét arra, hogy kísérletet tegyen az esztétika s az etika szétválasztására, mondván, hogy a hasznosat magamért, a szépet önmagáért kedvelem.

Az 1928-ban írott „Ábécé a versről és a költőről” első mondata így hangzik: „Az emberiség előbb tudott versben beszélni, mint prózában” (*Nyelv és lélek*, 489.). A jelentő s a jelentett kapcsolata eredetileg nem volt önkényes, a költő tehát a kezdeti állapotot állítja vissza. Ennek a gondolatnak Novalisnál, August Wilhelm Schlegelnél, sőt Hamann-nál található meg az előzménye. Kosztolányi nézetei összességükben mégis inkább Humboldt nyelvbölcseletével rokoníthatók. Mindketten hajlottak arra a meggyőződésre, hogy a nyelv a nemzetjellem kifejeződése. A Meillet-vel szembeszegezett gondolat erősen hasonlít a német értekezőnek arra az alaptételére, hogy „az emberi nem nyelvének felépítése azért és annyiban különböző, amiért és amennyiben maguknak a nemzeteknek a szellemi sajátossága is az” (Wilhelm von Humboldt: „Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról”. In: *Válogatott írásai*. Budapest: Európa, 1985, 79.). Kosztolányi rögeszmésen vissza-visszatért annak hangsúlyozásához, hogy a nyelv a közösség emlékezetét testesíti meg, s ugyanez a hiedelem játszott fontos szerepet abban, hogy Humboldt síkra szállt a baszk nyelvnek a létjogosultsága mellett, amelyet Meillet a magyarhoz hasonlóan fölöslegesnek ítélt.

Noha Kosztolányi nyelvre vonatkozó ítéletei változtak az évek során, alapvető átalakulás helyett helyesebb egyértelműsödéstről beszélni. Már 1905-ben, a *Bácskai Hírlapban* „minden szellemi kincsünk alapföltételét” látta a nyelvben, és a következő meghatározást adta róla: „A nyelv egymagában álló hatalmas szervezet, egy természet-produktum, melynek oly furfangos, de lényegében fölségesen egyszerű törvényei vannak, mint a természetnek” („A nyelvtanulásról”. In: *Nyelv és lélek*, 8.). A szervesség eszményét Humboldt állította föl őelőtte a legeggyértelműbb formában, kimutatván, hogy ha minden rész magában rejti az egészet, akkor az összes nyelvben kezdettől fogva adott a lehetőség arra, hogy benne „a fogalmak új világa és az ékesszólásnak addig ismeretlen ragyogása” táruljon föl („A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben”. In: *Válogatott írásai*, 33.).

Kosztolányi — Babitscsal ellentétben — rendszertelenül olvasott, roppant gyorsan tájékozódva, és ritkán jelölte meg forrásait. Kéziratainak egy része megsemmisült, így elképzelhető, hogy már nem lesz mód annak megállapítására, olvasta-e Humboldtot. A párhuzam mindenesetre fönnáll kettejük nyelvszemlélete között. Mindketten a költészetet, a bölcseletet és a történelmet tartották a nyelv fő megnyilvánulási formáinak s egyben a nemzeti művelődés lényegének, és abban is osztoztak, hogy nem tisztán önkényesnek tekintették a nyelvi jelentőt. „Minden nyelvben más a helyes. 'Miért? Mert így szoktuk mondani'” („Használati utasítás”. In: *Pesti Hírlap Nyelvőre*, 6.). E szűkszavú

kijelentés a nyelvtisztító mozgalom hívét annak az elvnek érvényre juttatásához vezette, hogy az úgynevezett valóság a közösség nyelvi megszokásainak függvénye. „Nemcsak mi gondolkozunk: a nyelv is gondolkozik” — írta a „Túlvilági séták”-ban (*Nyelv és lélek*, 120.), nyelvemvelő cikkeiben pedig minduntalan annak elismertetése mellett szállt síkra, hogy a világmindenségről alkotott kép nyelvről nyelvre más, mert a különböző nyelvek nem ugyanúgy szeletelik föl a világot, eltérő módon osztályoznak — a színek megkülönböztetése például az elnevezésükön múlik.

„Ige” című 1933-ban papírra vetett szösszenetének már a címével is arra emlékeztetett, hogy a fogalomrendszereket a nyelvek szabják meg, s azért tudok valamit, mert magyar az anyanyelvem. „A szó maga a valóság, melyet jelképez, magának a valóságnak veleje, kútfeje és kezdete” (*Nyelv és lélek*, 234.). Akár a *Tractatus Logico-Philosophicus* híres állítása is eszünkbe juthat: „Nyelvem határai világom határait jelentik” (London: Routledge and Kegan Paul, 1985, 148.), noha Esti Kornél nyelvjátékainak több köze lehet Wittgenstein későbbi tünődéseihöz, mint a korai értekezésében foglaltakhoz.

A költő különben is más oldalát érzékeli a nyelvi viszonylagosságának. Először is a hangzók eloszlásában és arányában véli fölfedezni a nyelv szellemét, azután arra gondol, hogy az igeidők s módok rendszere sem egyetemes. Kosztolányi példái olyannyira meggyőzőek, hogy könnyű folytatni az általa megkezdett sorozatokat. Az „imparfait” például nem fordítható le minden nyelvre, az „ősz” megjelölés a magyarban, a „fall” viszont az angolban kétértelmű, s ezért kétséges, lefordíthatók-e némely magyar versek más nyelvre, mint ahogyan Henry James *The Turn of the Screw* című híres szellemhistóriájának mégoly remek magyar változata is kénytelen mellőzni a „fall” „bűnbeesés” jelentését, pedig a mű megértése szempontjából döntő fontosságú, hogy az őszi kert leírása az *Őszövetség* első könyvét idézi. Még messzebb is lehetne vezetni a gondolatmenetet, rákérdezve, ugyan miként értelmezhető a nyugati világban döntő négy évszak olyan országokban, ahol e különbségtevés érvénytelen.

Esti Kornél számára a nyelv életforma, s megalkotója gyakran egész kultúrát rendel valamely nyelvjátékhoz. 1922-ben Kosztolányi méltatást írt Kertész Manó *Szokásmondások* című gyűjteményéről, s ez a munka is ösztönözte annak elfogadásában, hogy az igazság beszélők közötti viszony. A Heller Ágnes által egykor oly kedvezőtlen színben feltüntetett értékviszonylagosság tagadhatatlanul kísért Kosztolányi műveiben, hiszen a hit a nyelvjátékkal is rokonságba kerül, nemcsak készség, hajlandóság, olyan belső állapot, melynek időtartama van. Az Észak-Amerikába költözött magyarok példája tanúsíthatja, hogy a nyelvváltás világszemlélet kicserélését is vonhatja maga után, vagy legalábbis nem teljesen indokolatlan megfelelést sejteni a nyelv szerkezetére s nem nyelvi jellegű viselkedés között. Az a meggyőződés, hogy az ember a nyelvben talál önmagára, „sok esetben ő maga szolgálja a nyelvet, ezt a titokzatos valóságot, melyben legmélyebb ember volta tárul ki” — ahogyan „A lélek beszéde” című 1933-ban írt cikksorozat első részében olvasható (*Nyelv és lélek*, 217.) —, óhatatlanul is annak leszövezéséhez vezet,

hogy a nyelv elválaszthatatlan a tudattól, s amit egy közösség valóságnak tart, az jórészt ugyanennek a közösségnek a nyelvi megszokásai szerint mintegy öntudatlanul épül föl. Humboldt munkáinak közvetlen ösztönzésére Edward Sapir fejtette ki módszeresen ezt a gondolatot többek között abban a hét tanulmányban, amelyet a *The Dial* hasábjain a húszas években közölt. Kosztolányi aligha ismerte őket, noha ennek lehetőségét nem lehet teljesen kizárni, mert az igen kis példányszámú amerikai folyóiratot Magyarországon tudomásom szerint egyedül Kosztolányi említette, abban az előadásában, amelyet 1930-ban „Lenni vagy nem lenni” jelíggel tartott, Széchenyire, a nyelvi viszonylagosság romantikus tételének magyar mérlegelőjére alkalmazván a dán királyfi szavait. Annyi bizonyos, hogy Sapir némely tanulmányai — így „A vers zenei alapjai” (1921) — olyan megjegyzéseket tartalmaznak a költői nyelvről, amelyek kísértetiesen emlékeztetnek Kosztolányinak a harmincas évek elején tett nyilatkozataira. A nyelvész két olyan amerikai költő, Amy Lowell és Carl Sandburg költeményeivel foglalkozik, kitől Kosztolányi is fordított, és őt is az érdekli, milyen szerepet játszanak az olvasó beidegződései a jelentő értelmezésében és mi a feladatköre a kihagyásnak a versben.

Abból a kiindulópontból, hogy a nyelv gondolkozik helyettem s a szó jelentése a használatában rejlik, könnyen el lehet jutni ahhoz a meggyőződéshez, hogy a világkép örökség, „örökölt háttér, mely szerint különbséget teszek igaz és nem igaz között” („der überkommene Hintergrund, auf welchem ich zwischen wahr und falsch unterscheide”) — ahogyan Wittgenstein mondja (*Über Gewissheit*. Oxford: Basil Blackwell, 1979, 15.). A *Bölcsőtől a koporsóig* (1934) végső szókincsének legfontosabb eleme a hagyomány, melyet az ember éppúgy nem tanulhat vagy választhat, mint a rokonait. A felnőtt fejfel is nyelveket tanuló Kosztolányi egyre nagyobb nyomatékkal emlegeti, hogy csakis az anyanyelv tekinthető igazinak. Olyan ellentmondást állít föl, melyet később Sapir tanítványa, Benjamin Lee Whorf hoz szóba, „Tudomány és nyelvészet” (1940) című tanulmányában: „Az volna leginkább szabad személy, aki nagyon sok egészen különböző nyelvi rendszert ismer. Csakhogy mostanáig senki nem volt ilyen helyzetben” (*Language, Thought, and Reality*. Cambridge, Massachusetts: The M. I. T. Press, 1976, 214.). Kosztolányi szerint csak az anyanyelvet lehet tudni, minden más nyelv tanulásában van egy szint, amelynél nem juthatunk magasabbra. Ennek két oka van: egyrészt anyanyelvünk ösztönös, másrészt — és ennek a vélekedésnek döntő szerepe van Kosztolányi írói munkásságában — kizárólag ebben a közegben ismerhetem az árnyalatot, amely mindig egy időpontnak és összefüggésnek a kiszolgáltatója. A szavak árfolyamát egyedül az anyanyelvben kísérhetem figyelemmel, mint ahogy az örökölt hagyománynak, a közösségi emlékezetnek is pusztán itt lehetek birtokában. A jelentést nem azonosság, hanem különbség jegyében lehet meghatározni, a legkisebb nyelvi elemhez is olyan szövegösszefüggés tartozik, melynek határai nem vonhatók meg.

„Egy új világ kezdődik minden nyelv küszöbén”. 1933-ban „A tíz legszebb szó”-ról elmélkedvén jut erre a fölismerésre (*Nyelv és lélek*, 241.). Élete utolsó öt-hat évében gyakran tesz olyan nyilatkozatokat, melyek mintegy visszhan-

gozzák Humboldt tételeit. Ha „minden nyelvben sajátos világszemlélet rejlik”, akkor „egy idegen nyelv megtanulásával a világ eddigi szemléletében új álláspontra teszünk szert”, csak hogy az eredmény mindössze részleges, „mert többé vagy kevésbé mindig tulajdon világ-, sőt nyelv szemléletünket visszük át az idegen nyelvre is” („Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és annak az ember szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról”. In: *Válogatott írásai*, 107.). Az anyanyelv mindkettejük számára a személyiség része. A nyelvtisztítást egyfelől a személyiség, másrészt az árnyalat védelme igazolja. Nem az a lényeges, hogy úgy érzi, a magyarban különösen feltűnő, sután hangzik, a szöveg többi részétől elválik az indoeurópai szó, sokkal lényegesebb az, hogy egyetlen idegen szó helyett több magyart javasol — a „fantasztikus” helyére például harminchét jelöltje van. Rosszmájú észrevétele, hogy az anyanyelv szerkezetei mindig beszüremkednek idegen nyelvű beszédünkbe, éppúgy vonatkoztatható az angolt második nyelvként használó magyarra, aki egy-egy fáradt percében megfélekedik a hímnem-nőnem kettősségéről, mint a magyarul kitűnően beszélő idegenre, aki hasonló állapotban elvétí az egyébként alaposan megtanult tárgy-as-tárgytalan megkülönböztetést. Mi több, Vladimir Nabokovnak 1967-ben a *The Paris Review* által készített beszélgetését is föl lehetne hozni ékes bizonyítékként a nyelvi viszonylagosság igazolására, melyben a világhírű író szomorúan ismerte be, hogy noha kezdettől két nyelven gondolkozott, munkássága lényeges fogyatékoságának érezte „a természetes szókinccs hiányát” („The Art of Fiction”. *The Paris Review* 41, Summer-Fall 1967, 110.).

Hogyan érvényesült a nyelvi viszonylagosság eszménye Kosztolányi írói munkásságában? Döntően meghatározta fordítói gyakorlatát és arra indította, hogy kezdeményezést tegyen írói művek szövegszerű vizsgálatára. „Alkotásnak látom a műfordítást, nem másolásnak” — hangoztatta 1913-ban, a *Modern költők* Előszavában. Rába György joggal jellemezte úgy a *Mazepa* 1917-ben s a *Beppo* 1920-ban megjelent magyar szövegének elkészítőjét, hogy „tulajdonképpen nem fordít, hanem magyarul gondolja végig a szöveget” (*A szép hűtlenek: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*. Budapest: Akadémiai, 1969, 291.). A „Túlvilági séták” harmadik részében még ilyen sarkított mondat is olvasható: „Nem lehet fordítani” (*Nyelv és lélek*, 120.). Ennyire türelmetlen kijelentésre Humboldt sosem ragadtatta magát. Világtörténelemben gondolkodott, elfogadván, hogy az emberi eszmélkedésnek vannak általános ismérvei, amelyek lehetővé teszik a fordíthatóságot. Igaz, gondolatmenetének további részében szigorúan korlátozta ennek lehetőségét: „jóval nagyobb tömegben vannak olyan fogalmak és grammatikai sajátosságok, amelyek oly elválaszthatatlanul bele vannak szöve a szóban forgó nyelv egyéniségébe, hogy mintegy függő állapotban vannak valamennyi nyelv között, sem pusztán a belső érzékelés fonalán nem tarthatók fenn, sem pedig át nem vihetők változtatás nélkül egy másikba” („A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben”. In: *Válogatott írásai*, 55.).

Noha Kosztolányi is szót ejtett a nyelvi átültethetőség különböző fokozatairól, úgy sejtette, minél kiműveltebb, fejlettebb egy nyelv, annál kevésbé fordítható. A nagy műben szó szerinti értelemben a nyelv alkotását látta, mely a tulajdonnevekhez hasonlít. Ezért nem bízott abban, hogy a magyar irodalmat el lehet ismertetni külföldön: „Ne áltassák magukat azok a kiválóbbak vagy szerencsésebbek, kiknek könyvei esetleg külföldi piacokon is futnak, hogy ott buzogányukkal beverhetik a dicsőség érckapuit. Különlegességek maradnak arrafelé, örökre, szívesen vagy nem szívesen látott vendégek. Nem az a fontos, ami ott künn történik velük. Az a fontos, ami itthon történik. Ha mégoly mesterkéz ültette át idegen idiómába verseiket, rímeik bágyadtanban csejengenek, párbeszédek lötyögnek, célzásai fele elsikkad. Boszorkányos mesteriségünkben a forma a lényeg, az árnyalat. Mindnyájan messze visszanyúló, tétova emlékekből táplálkozunk, víziókból és hallucinációkból, egy-egy szó hallucinációjából, mely évszázadok sziklabarlangján sejtelmes echót ver” („Lenni vagy nem lenni”. In: *Látjátok feleim*. Budapest: Szépirodalmi, 1976, 18.).

A legtöbb műfordító a jelentett megfelelőjét kutatja, holott a jelentő legalább annyira fontos, sőt Kosztolányi szemszögéből nézve még fontosabb. „*Désir* magyarul azt jelenti, hogy *vágy*: a francia ötbetűs és mély hangú. *Désir* helyett értelmi fordítása tehát: *vágy*, de zenei fordítása inkább ez lehetne: *vezér*. E két nehézség közt tétováz az, aki idegen verset akar átültetni” („Ábécé a fordításról és ferdítésről”. In: *Nyelv és lélek*, 575.). Alkotóknál sokszor megesik, hogy elvi állásfoglalásaik nem olyan merészek, mint művészi gyakorlatuk. Kosztolányi legjobb prózai művei mintha éppúgy ellenállnának a fordítással szemben, mint költeményei. Csak hevenyészett példaként tennem föl a kérdést, vajon egy olyan szerzőnek a művében, ki szenvedélyesen fürkészte a szavakba rejtett szavakat, vajon nincs-e jelentősége, hogy az „aranyársarkány” és a „Sárszeg” szó egyaránt magában foglalja ugyanannak a három betűnek egymásutánját.

Kosztolányi több helyütt is céloz arra, hogy valamely kifejezés értéke rokon egy kártyalapnak adott szabályok szerinti föladatkörével. Nyelvnek és játéknak egyaránt megegyezés az alapja. Hasonlóságuk nyilvánvaló a *Pacsirta* IX. fejezetében. „— Önmagát hívta ki — kacagtak mindnyájan, álmélkodva.” Ezek a szavak másodlagos értelemben is vehetők, és arra figyelmeztetnek, hogy a regény különböző nyelvjátékok egymást zavaró kölcsönhatásaként értelmezi a világot. A címszereplő levele éppúgy önmagában zárt nyelvjáték, mint az álom, a kaszinói kártyajáték vagy a vendéglői étlap. Jelentő és jelentett viszonyának az eltérő nyelvjátékok feszültségére visszavezethető bonyolítását lehet érzékelni az 5. fejezetben, Vajkay Ákos magánbeszédében: „— Vaníliás metélt. Vajon mi az a vaníliás metélt? Sohasem ettem ilyesmit, és nem is láttam egész életemben. Fogalmam sincs, hogy milyen. (...) Csak futólag láttam nevét, egy pillanatra, a túrós gombóc, gyümölcsdoboz-kosár és mogyoró torta közt. Mintha álmodtam volna. Mégsem lehet elfelejteni. (...) Borjúdió. Ez is rejtély. (...) Olajvaj halból, vagy orosz ízelítő. Hahaha, de furcsa. Boszorkányos, ostoba nevek.”

Az egyik nyelvjáték szabályai felől a másik teljesen képtelennek tűnik fel. Maga az elbeszélő is önmagában zárt beszédműveletekkel játszik, ezért olykor még a legegyszerűbbnek látszó megnyilvánulása is akadályt állíthat a fordító elé. A IX. fejezet így kezdődik: „A csütörtök pedig, a csütörtök.” Richard Aczel angol változata 1993-ban jelent meg a londoni Chatto and Windus kiadónál. E minden korábbi Kosztolányi-átültetést messze felülmúló szövegben ez olvasható: „And as for Thursday... Well, Thursday was simply Thursday.” A kissé hosszadalmas, körülményes magyarázkodás elárulja az eredetinek a lefordíthatatlanságát.

A Kosztolányi versfordításait mérlegelő Rába György nagyon indokoltan hívta föl a figyelmet arra, hogy szövegszerű elemzéseivel Kosztolányi „megelőzte korát, pontosabban néhány évvel követi nyomon, de attól teljesen függetlenül, a korabeli orosz nyelvtudományi kör, az ún. 'formalista' iskola kutatásait” (*A szép hűtlenek*, 273-274.). A műközpontú irodalomszemlélet némely nyugati, sőt kelet-európai országokhoz képest megkésve vált uralkodóvá Magyarországon. Kosztolányi kezdeményezésének jelentőségét éppen ezért nem lehet eléggé méltányolni. 1934-ben úgy fogalmazott, hogy célja „a szövegmagyarázat, mégpedig magából a szövegből, a szöveg elemeinek fölbontása, a szöveg kisebb egységeinek, a szöveg molekuláinak és atomjainak, a szöveg nyelvtani kapcsolatainak, szórendjének, betűinek tüzetes elemzése” („Versek szövegmagyarázata”. In: *Nyelv és lélek*, 550.). Műértelmező gyakorlata nyilvánvalóan összefüggött fordító tevékenységével, hiszen egyik korai elemzését éppen egy német költemény saját maga készítette hasonmásának igazolására használta föl. Ebben az 1920-ban írt tanulmányában így jellemezte értelmező eljárását: „a költeményt külön, elzárt világnak tekintettem, és anélkül, hogy a tárgyukkal vagy a költő életrajzi kapcsolatával foglalkoztam volna, magát a szöveget vizsgáltam” („Tanulmány egy versről”. In: *Nyelv és lélek*, 461.). Olyannyira önmagában vette szemügyre a költeményt, hogy nem ejtett szót arról, hogy az „Über allen Gipfeln...” a *Wandrer's Nachtlied I* elnevezésű, „Der du von dem Himmel bist...” kezdetű verset értelmezi, s a címben szereplő „Wandrer” nem más, mint a gúnynév, melyet a sokat gyalogló Goethe-re ragasztottak s mellyel a költő következetesen saját magára utalt a *Dichtung und Wahrheit*-ben, levelekben és más költeményeiben.

Fölvethető a kérdés, vajon nem a franciáknál elterjedt „explication de texte” eljárás hatására fordult-e Kosztolányi a szövegszerű elemzéshez. Meillet legismertebb irodalmár kortársa, Gustave Lanson (1857-1934) 1894-ben adta ki *A francia irodalom történetét*, 1900-tól a Sorbonne tanáraként hirdette a benne foglaltakat, 1909-ben pedig a brüsszeli egyetemen *A tudomány szelleme s az irodalomtörténeti módszer* címmel tartott előadásában foglalta össze alapelveit. Ő is hangsúlyozta a szöveg jelentőségét, ám főként eszméket keresett bennük. Megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az író életrajzának, lélektanának, művészi s társadalmi felfogásának, a szöveget pedig műfajba s mozgalomba sorolta be. Az impresszionizmusban látta a legfőbb veszélyt, és a körülményekre vonatkozó tényekben kereste ennek ellenszerét.

A magyar költő más kiindulópontból és más céllal állította a szöveget a figyelem középpontjába. A műközpontúság választását nála olyan megközelítési módok elutasítása indokolta, melyeket uralkodónak vélt a magyar irodalomszemléletben. Közülük az életrajzi szempontú vizsgálódást utasította el leghatározottabban. Már 1905-ben szót emelt ellen a *Bácskai Hírlapban*, évtizedekkel később, 1928-ban pedig a szerzőkre vonatkozó adatok mellőzése is okozhatta, hogy „Ábécé a prózáról és a regényről” címmel közreadott programnyilatkozatában elismerőleg szolt E. M. Forster *Aspects of the Novel* címmel alig egy évvel korábban kiadott könyvéről.

A másik ok, mely szövegszerű elemzésre ösztönözhetette, az idegenkedés az irodalom kánonszerű mérlegelésétől. A művészet intézményesedésével szemben kezdettől fogva bizalmatlan volt. 1908-ban azt a kérdést tette föl *A Hérben*, „miért nincs legnagyobbjainknak: Vörösmartyknak, Aranyknak és Petőfineknak méltó esztétikai ellenlábasa, miért nem szabad róluk beszélnünk egyszerűen mint emberekről és írókról anélkül, hogy rögtön hazaárulókká bitangolnának?” („Írók ellenségei”. In: *Nyelv és lélek.*, 365.). A huszonhárom éves költő az értékelések szabadságát hiányolja, azt kifogásolván, hogy a közszemléletből hiányzik a kezdeményezés, „egyeteinkben pedig katonai szigorral, szinte politikai hatalommal iktatják törvénybe minden írónk örök dicsőségét. (...) Vajon kultúránkat jelenti ez? Vagy éppen kulturátlanságunkat?” (u.o., 365-366.).

Az ókorban kialakult és évezredekken át meghatározó hatalmú retorikai hagyomány szerint az irodalom nevelő célzata az utalra, a gyönyörködtetés pedig a befogadóra vonatkoztat. Ez a megkülönböztetés még a huszadik században is tovább élt — például Karl Bühler vagy Roman Jakobson nézeteiben. Kosztolányi megpróbált szakítani ezzel az örökséggel, amennyiben a két tényező közül a másodikat állította szövegvizsgálatai középpontjába. „A költemény nem a papíron van, hanem bennünk” — írta 1933-ban („Művészet és öncsalás”. In: *Nyelv és lélek*, 345.). Annak alapján emelt kifogást az irodalom kánonszerű felfogása ellen, hogy a mű csakis akkor él, ha befogadója érvényesnek fogadja el, ha „várakozást gerjeszt bennünk” („A magyar rím”. In: *Nyelv és lélek*, 477.). Elemzéseiben az a gondolat vezette, hogy nincs olyan irodalmi alkotás, amelynek értékét ne lehetne kétségbe vonni. Magát a megértést is nyelvi tevékenységnek fogadta el — ezzel indokolta, hogy vállalkozott műalkotások tolmácsolására. Szigorúan megvonta ilyen jellegű tevékenységének korlátait. Azért állította, hogy „az, amit nem értünk meg teljesen: a költészet” („Ábécé a versről és a költőről”. In: *Nyelv és lélek*, 490.), mert úgy gondolta, hogy a művészi értékre vonatkozó ítélet nem oksági magyarázat. Éppen mivel nyelvi jelenségként tartotta számon a költészetet, született képességre és örökölt hagyományra is vezette vissza a megértés lehetőségét, tehát bizonyos volt abban, hogy a műalkotást lehetetlen megmagyarázni annak, aki nem érti.

Noha a kánonokkal szemben érzett gyanakvását azzal indokolta, hogy ugyanaz a mű egyik olvasó számára sokat, a másik számára semmit sem jelent, figyelmeztetett arra, hogy ez a „sok” korántsem független a nyelvtől. Úgy vélekedvén, hogy a költészet a jelek önkényességét szünteti meg,

lényegében a nyelvben benne rejtőző lehetőségként tartotta számon a költészetet. Nem jövendőmondónak, az emberiség vagy akár a nemzet tanítómesterének, sőt nem is igazán nyelvteremtőnek vélte a költőt, hiszen a nyelv elsődlegességét állította, bizonygatván, hogy sosem lehetünk teljesen birtokában az általunk beszélt nyelvnek és nem tudjuk annak a következményeit ellenőrizni, amit kimondunk vagy leírunk. Már 1915-ben azt állította a nyelvről, hogy „nem használom: hanem engem használ” („Nyomdafesték”. In: *Nyelv és lélek*, 318.). A nyelvi viszonylagosság gondolatához hasonlóan a jelentésteremtő nyelv eszményének megfogalmazásakor is Humboldt szelleméhez állt közel, hiszen ő így érvelt: „A gondolat és a szó egymástól való függése nem hogy kétséget afelől, hogy a nyelvek voltaképpen nem a már megismert valóság ábrázolására, hanem sokkal inkább a még ismeretlen felfedezésére szolgálnak. Különbözőségük nem a hangok és a jelek, hanem maguk a világszemléleteknek a különbözősége” („A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben”. In: *Válogatott írásai*, 59.).

Kosztolányi úgy hasonlítja szervezethez a nyelvet, hogy egyúttal végtelenséget s útvesztőszerű alakot tulajdonít neki. A költő voltaképpen nem tesz mást, mint fölfedezi a nyelv lényegét, azt, hogy a jelentő maga is jelentett. Kosztolányi eszménye közel áll a jeltudománynak ahhoz a tételéhez, melyet Thomas A. Sebeok (Sebők Tamás) így fogalmaz meg: „vannak tárgyak és a tárgyaknak jelei, ám az előbbiek maguk is sajátos módon használt jelek” („In What sense is language a 'primary modeling system'?” In: Myrdene Anderson and Floyd Merrell, eds.: *On Semiotic Modeling*. Berlin — New York: Mouton de Gruyter, 1991, 331.). A jelentő s jelentett kapcsolatának önkényességét megszüntető törekvés Kosztolányi elbeszélő prózájában is megfigyelhető — például az olyan beszélő nevek használatában, mint Pacsirta, Vajkay, Édes Anna, vagy Esti —, s ugyanez érvényesül akkor, midőn a lírai költő, a fordító vagy a szövegelemző a jelentőt emeli versalkotó elvvé. Nyelvszemlélete erősen különbözik Hegel vagy Saussure felfogásától, akik önkényesnek vélték a kapcsolatot jelentő és jelentett között, és inkább rokon a szófejtő Heidegger vagy akár a megszokott jelentést a jelentő alapján kitörülő Derrida álláspontjával. A fordító, akinek a „désir” szóról a „vezér” is eszébe jut, voltaképpen nem áll távol a bölcselőtől, aki Hegel méltatásához a név franciás ejtését — „aigle” („sas”) — is fölhasználja (Jacques Derrida: *Glas*. Paris: Denoel/Gonthier, 1981, I. kötet, 1.).

A jelkép Kosztolányi számára azért érvényes, mert benne a jelentett jelentővé alakul, szemben az allegóriával, ahol a kettő különválik. Goethe szembeállításait Kosztolányi arra használja, hogy az erkölcsi tanítást megpróbálja kizárni a költészetből. Az allegória jelent valamit, tehát *megfejthető*, a jelkép (szimbólum) viszont egyszerűen van s ennyiben *érzékelhető*; az egyik a hasznos, a másik a költői nyelvhasználat megtestesülése. A jelentők hasonlósága mindig kapcsolatot teremt a jelentettek között — ez az alapgondolat Kosztolányi elmékedéseiben a rímről, ez a szervezőelem a *Számadás* sorozat negyedik szonettjében, ahol a főnévként és igeiként szerepeltetett „ír” szó a két terzina

végén áll, s ugyanennek a szabálynak földidézésével védelmezi fordításait, azt hangoztatván, hogy „inkább a szavakhoz voltam hűtelen a zene javára” („A holló”. In: *Nyelv és lélek*, 562.). Az *Alice in Wonderland* átköltése, az *Ilona* és a *Csacsi rímek* mintegy ujgyakorlatok a komoly nyelvi kísérletezéshez, annak szemléltetésére, hogy a nyelvi humort paraszthajszál választja el az együgyű értelmetlenségtől. A nyelv mindenhatósága és semmisége között is szinte észrevétlen az árnyalatnyi eltérés — erről is szól Esti Kornélnak s a bolgár kalauznak a története.

Míg a klasszicisták szerepkörének rendelték alá a művészeteket, nagy általánosságban a természet utánzását várván tőlük, addig Kosztolányi azt a romantikus elképzelést fogadta el, mely szerint a műalkotás önmagát jelenti, „minden igazi költemény csak önmagával egyenlő” („Tanulmány egy versről”. In: *Nyelv és lélek*, 464.). Ennek okát abban jelölte meg, hogy a nyelv nemcsak kimeríthetetlen, mert nem befejezett tény, hanem állandóan növekvő szerves képződmény, tárgyatlan tevékenység. Malherbe, majd Karl Philipp Moritz, az *Értekezés a német verselésről* című 1786-ban kiadott munka szerzője gyalogláshoz hasonlította a prózát és tánchoz a verset. Kosztolányi ugyanezt a metaforát vette igénybe, amikor azt bizonygatta, ha a költészet kifejez valamit, akkor az csakis olyasmí lehet, amit semmi más nem képes kifejezni.

A tárgy-as-tárgyatlan ellentét párhuzamos allegóriának és szimbólumnak Goethe nyomán elterjedt kettősségével. Az allegória az általánostól (az eszménytől) a különöshöz vezető tevékenység eredménye, a szimbólumteremtés ezzel ellentétes irányú gondolkozásmódra jellemző. Kosztolányi egész életében idegenkedett az allegóriától, melyet a deduktív megközelítéssel társított. A *Zur Farbenlehre* „A színek allegorikus, szimbolikus és misztikus használata” című alfejezetében Goethe a jelképet hatást kiváltó természetes, az allegóriát viszont önkényes és megtanulandó jelként határozta meg. A *Philostrats Gemaelde* címmel 1818-ban írt értekezésben azután az allegóriát a retorikával és az értelemmel, a szimbólumot pedig az ösztönnel hozta összefüggésbe. Ehhez az örökséghez kapcsolódott Kosztolányi, azáltal hogy a nyelv végtelen működőképességének bizonyítékaként szerepeltette a jelkép fogalmát. Termék és tevékenység, valamivé válás és fönnállás, halott és élő jelentés, kimondható és kimondhatatlan feszültsége végigvonul az „Über allen Gipfeln...” értelmezésén. Mivel az elemző arra törekedett, hogy az olvasó szempontjából fürkésze a műalkotás mibenlétét, az olvasás két módjára, zárt és nyitott befogadás kettősségére vezette vissza a szóban forgó megkülönböztetést. Úgy sejtette, a műalkotások létformája nem történeti. „Azok mindig az időn kívül állanak” — hangoztatta 1933-ban a Nyugatban („Nyelvművelés”. In: *Nyelv és lélek*, 201.). Egyetlen szövegértelmezésében sem támaszkodott történeti ismeretekre, s hihetőleg a történeti összefüggésrendszer semmibevétele miatt is kedvelte Forster könyvét a regényről. Késpénznek vette, hogy az irodalomtörténet célulva mindig értelmezés, sőt kitalálás eredménye, hiszen olyan értéket állít előtérbe, mely szemlélet kérdése, legtöbbször „azt az újat, mely régi, de mi újnak látjuk” („Káté”. In: *Nyelv és lélek*, 483.). Semmi érdeklődést nem mutatott az eszmetörténet iránt, részint azért, mert az

foglalkoztatta, miként mutatja meg a nyelv igazi lényegét a nagy költő munkásságában, részben azért, mert magától értetődőnek vette, hogy a költő sosem új igazságokra derít fényt. „A legrosszabb művészeti alkotások telis-tele vannak úgynevezett gondolatokkal” — jegyezte meg meglehetősen gúnyval („Őszinteség”. In: *Nyelv és lélek*, 407.). A mélységnek, a nagy gondolat látszatának csúfolásában az *Imígyen szóla Zarathustrára* hivatkozhatott, arra a könyvre, melynek magyar fordítását 1907-ben azzal a megszorítással méltatta *A Hét* hasábjain, hogy e roppant fontosságú munkának minél hamarabb több magyar változata is készüljön.

„Ó, oly sok az olyan nagy gondolat, amely nem tesz többet a fújtatónál: fölfú és üresebbé tesz.” Nietzsche-nek ezt az intését Mallarmé is szívére vette, kire Kosztolányi a harmincas években egyre többet hivatkozott. A francia költő mellett Novalis ösztönözte a költészet öncélúságának hirdetésében. Már 1919-ben is őt idézte, Horváth Henrik német nyelvű magyar költészeti gyűjteményét ismertetvén. Novalis is a nyelv szellemének megtestesítőjeként (Sparchbegeisterter) jellemezte a költőt. Feltűnő, hogy élete végén, 1974-ben az egykori orosz formalista, Roman Jakobson is Novalist és Mallarmét nevezte fő tanítójának a költői nyelv öncélúságának megértésében (Tzvetan Todorov: *Théories du symbole*, 340 és utó: *Critique de la critique: Un roman d'apprentissage*. Paris: Seuil, 1984, 26-27.).

„Az ember nem eszmékkel csinálja a verset, kedves Degas, hanem szavakkal.” Mallarmé figyelmeztetését Valéry idézi (Paul Valéry: „Poésie et pensée abstraite”. In: *Variété V*. Paris: Gallimard, 1945, 141.), aki egy másik tanulmányában ezt a meghatározást adja: „az irodalom hihetőleg nem más, mint a nyelv bizonyos tulajdonságainak kiterjesztése s alkalmazása” („De l'enseignement de la poétique au Collège de France”. In: *Variété V*, 289.). Utolsó éveiben a *Tengerparti temető* költőjének példája is megerősíthette Esti Kornél alkotóját abban a hitében, hogy a költészet afféle ingadozás hang és gondolat, jelenlét és hiány között. 1932-ben a „szép” létezési módjával foglalkozó eszmetuttatásában így kísérletezett nyelveszményének körvonalazásával: „A művészet nem tűri a sokat, mert az szétrepeszti korlátjait, és megsemmisíti a szépet. A művészet inkább a keveset szereti, hogy azzal sokat fejezzen ki. (...) Minden remekmű, mellyel eddig találkoztam, szerény is volt, látszatra majdnem igénytelen, kifejezésében pedig könnyed” („Szép”. In: *Nyelv és lélek*, 336-337.). Ugyanebben az évben a *Pesti Hírlapban* a tömörségért dicsérte Mallarmé, Browning és Baltasar Gracián írásmódját, 1934-ben pedig a következő figyelmeztetést iktatta „Vojtina új levele egy fiatal költőhöz” című intésébe: „A költő — jegyezd meg, sűrítő, Dichter” (*Nyelv és lélek*, 545.).

Meglehet Freudnak 1903-ban *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten* címmel kiadott munkájának ismerete is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az első világháború után egyre többet foglalkoztatta a sűrítés, a többértelműség, a rájátszásszerű idézés, a nyelv fokozott meghatározottsága (Überdetermination). Shakespeare s Arany iránti csodálatában jelentős szerepe volt a szókincs gazdagságának, s a tömörítést és az árnyalatok bőségét egymás kölcsönös velejárájaként emlegette. A mellékértelmek nyelvtanának tudatosítására

törekedett, melyben nincs helye a szófecsérlésnek (tautológiának) és az önelentmondásnak (contradictionnak). Azzal a szándékkal bocsátotta útjára a *Pesti Hírlap Nyelvőrét*, hogy elfogadtassa olvasóival, a nyelv sűrű jelrendszer, „azonos értelmű szavaink nincsenek” s ezért „egy szót se lehet 'lefordítani'” („Használati utasítás”. In: *Pesti Hírlap Nyelvőre*, 9.).

Mint a többértelműséget, mint a különböző szövegek egymásra játszását gyakran érvényesítette műveiben, arra ösztönöztén olvasóját, hogy másik szöveget keressen a szöveg mögött. Az *Aranysárkány* első fejezetében Novák Antal azon vitatkozik két tanártársával, mit is jelent a magasban repülő sárkány, amelyet a diákok készítettek. Novák játéknak véli, Fóris fenyegető hatásúnak gondolja. Nézetkülönbségüknek a sárkány szó kétértelműsége is az alapja. Angolul például ez nem adható vissza, mert a két jelentetthez két jelentő (dragon illetve kite) tartozik. A sűrítésnek másik változatát képviseli a *Halotti beszéd*, melyről Rába György bebizonyította, hogy nyelvemlékünkkel együtt Rupert Brooke *The Great Lover* című költeményét is idézi (*A szép hűtlenség*), 347-348.). Mind költeményeiben, mind elbeszélő prózai műveiben követett munkamódszerére fényt vet 1914-ben tett nyilatkozata, mellyel alighanem azt kívánta olvasói tudomására hozni, hogy írásmódjának lényegéhez tartozik a jelentő eltávolítása a megszokás alapján hozzá rendelt jelentettől: „Addig mondogattam magam előtt, addig zsongattam vele a figyelmem, amíg elvált a fogalomról, amelyet jelent, szabadon, testtelenül, bátran önálló életre kelt, és ekkor — kiszabadulva a szokott kapcsolatból — megnyilatkozott előttem rejtett, metafizikai és zenei értelme” („A — Aszó”. In: *Nyelv és lélek*, 27.). Gondolatmenetét a szónál hosszabb egységekre is kiterjesztvén, egy dallam megértéséhez hasonlította valamely mondatét, amivel azt kívánta közölni, hogy nemcsak a szó, a mondat sem fölcserélhető vagy helyettesíthető.

A nyelvi viszonylagosság elkötelezettjét azért háborította fel Meillet könyve, mert tulajdonképpen nagyon érezte a francia nyelvész kegyetlen igazát. „Új kor következett el: a nemzetköziség dzsesszbend-kora. Hanyatlóban a nyelv világa” („Lenni, vagy nem lenni”. In: *Látjátok feleim*, 15.). A „Lenni, vagy nem lenni” keserősége egyidejű a *College de France* tanárához intézett nyílt levélben oly határozottan érvényre juttatott ellenvéleménnyel. Ebben a Széchenyiről tartott előadásában azt a sejtését fogalmazta meg, hogy a nyomtatott betű véglegessége s némely nem nyelvi jelrendszerek alkalmosság között a mérleg az utóbbi javára billenhet, és akkor elhalványulhat a kultúra nemzeti jellege.

Élete utolsó évtizedében többször is visszatért annak beismeréséhez, hogy letűnő kor képviselőjének érzi magát. Fialat korában rokonszenvezett az avantgarde mozgalmakkal, később azonban már alkotatól egyre idegenebbnek érezte annak nemzetközi szellemét, adottságnak tekintve, hogy saját működése nemzeti nyelvbe gyökerezett. „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb erénye, melyhez nincs fogható” — („Ábécé a nyelvről és a lélekről”. In: *Nyelv és lélek*, 75.). Ezt az 1927-ben tett nyilatkozatát Meillet könyvének hatására még határozottabakkal

egészítette ki. Nem egészen két évvel a halála előtt így fejezte be egy cikkét: „En a szó és szellem jogán minden porcikámmal és lehettemmel egy közösséghez tartozom, melynek tagjai itt és ott, mindenütt a világon mintegy összeesküvésszerűen magyarul beszélnek, és ösztönösen és öntudatlanul is akarom ezt a szellemi és lelki egyházat, én föltétel nélkül helyeslem ezt a titokzatos egységet, melynek folytatója vagyok és messze századokból érkező célfutója, kezemben koszorúval és fáklyával, s minden bölcsességen túl az az óhajom, hogy az ocsmány és kegyetlen életharcban ez a közösség, ez az egyház, ez az egység mennél erősebb, hatalmasabb és diadalmasabb legyen” („Mit tegyen az író a háborúval szemben?” In: *Nyelv és lélek*, 629.).

El lehet-e fogadni a nyelvi viszonylagosságnak ilyen föltétlen határozottságú fenntartását a huszadik század végén? Csakis annyit mondhatok, hogy nem ismerem a magyarságnak olyan értelmezését, mely számomra indokolhatóbbnak látszik, mint az a nyelvi megközelítés, melynek egy-két nagy költeményben, a szó szoros értelmében végigírt *Aranysárkányban* s a legjobb *Esti Kornél-történetekben* mint a magyar olvasók számára jelenleg kivételesen maradandónak bizonyuló művekben kereshető a végső igazolása.

ACZÉL GÉZA

Őszi konstruktivitás

KASSÁK UTOLSÓ ÉVEI

Hogy miért tarthatta Kassák az 1964-ben megjelent *A tölgyfa levelei* című verseskötetét egyik legjelentősebb művének, arra csak részben lehet magyarázat a meghatározó élmények közelsége. A konstruktivista szellemű művész számára az a tény sem lehetett közömbös, hogy munkásságának értelmezését rendre megzavarta az elkészült művek jelentős fáziskéséssel történő publikálása. Míg pályájának első felében hol avantgarde elkötelezettsége, hol a háborúk, hol szocialista meggyőződése miatt küszködik a recepció bizonyos zavaraiival, 1945 után elsősorban az a vád borogatja össze, s közelemben teszi szinte felismerhetetlenné alkotói elképzeléseit, hogy írásaiból „hiányzik a szocializmusnak mint társadalmi rendszernek... teljes vállalása” (Tóth Dezső). A koalíciós időkben többnyire a háború előtt és során írt művekkel szembesülhetett a szakmai közvélemény, az ötvenes években írt politikai verseivel, s tágabban értelmezett kulturális közéletet leleplező naplójával vagy egy szellemi nyitással kecsegtető periódusban az avantgarde-ot több műfajban is megidéző műveivel pedig csak évtizedek múltán találkozhatunk. De 1956-os válogatott verseskötetéből is kimarad majd egy évtized termése, míg az életműsorozatban megjelenő, gyakorlatilag a harmincas-negyvenes években született elbeszélésein a hatvanas évek problematikáját kéri számon az ideológiailag éber, ám tájékozatlan kritika. Ilyen megközelítésben tűnik kitérőnek a lírai modernséget hetvenen túl is